

Jerzy Holzer

KOMUNIZAM U EUROPI: POVIJEST POKRETA I SUSTAVA VLASTI

Zagreb: Srednja Europa, 2002, str. 216

Najprije nešto o autoru. Jerzy Holzer je rođen 1930., bavi se suvremenom poviješću Poljske i Njemačke, živi i radi u Poljskoj. Od 1957. radi na Sveučilištu u Varšavi, gdje 1989. postaje redovni profesor. Knjiga koju prikazujemo počinje samom genezom komunizma. Socijalizam u interpretaciji Marxa jest kondenzacija velikih ideja koje od antike, preko renesanse i prosvjetiteljstva (za)nose bilo pojedince ili velike ljudske skupine. To su ideje apsolutnog dobra, pravednog poretka i poretka razuma. I već u prvoj ideji naslućuje se silna ambicioznost marksizma, koji već samim postavljanjem problema nagovještava totalizaciju kako ideje tako i prakse. Binarna optika promatranja ljudi i događaja, uz izrazito oštro postavljanje opreke između Dobra i Zla, nužno završava u monopolnoj interpretaciji Dobra i pretvara ga u Zlo. Očito da socijalizam nije njegovao multivrijednosni rakurs promatranja i kreiranja socijalne zbilje, što ga je učinilo nefleksibilnim i nedovoljno prijemčivim za promjene (od socijalnih do tehnoloških). Razlog je u monopolnoj poziciji komunističke partije i privilegiranoj moći nomenklature, koje bi dinamika i promjene svakako ugrozile. To sistem nije mogao/smio dopustiti. Iako se javljaju renegati, oni ipak ne dovode u pitanje temeljne odrednice te ideologije. Jedna od takvih jest i klasna borba, pomoću koje bi radnička klasa trebala konstituirati društvo drugačije od kapitalističkog. Problem se pojavljuje u realizaciji projekta. Socijalizam pobjeđuje u društvima u kojima je seljaštvo masovna baza revolucionarnih promjena i najbrojniji socijalni sloj/klasa. Komunizam je prije svega politički fenomen, stoga je važna njegova politička geneza. U tom segmentu povijesti socijalizma/komunizma kao paradigmatički okvir političke projekcije prisutne su pobune eksploatiranih slojeva, od Spartakova ustanka rimskih robova, preko pobuna kmetova u feudalizmu do radničkih revolucionarnih gibanja kao što su pariška komuna, ruska revolucija i slične. Postanak komunističkog pokreta datira po autoru od 1917. i izbivanja ruske revolucije. Lenjinov program bio je usmjeren na osvajanje vlasti, a olakotna okolnost za boljševike bilo je nezadovoljstvo građana demokratskim strankama u Rusiji koje nisu riješile pitanje gladi stanovništva. U programatskom spisu *Država i revolucija* najavljuju se dvije važne značajke buduće vlasti: sila u političkom životu i jaka centralizacija gospodarskog pa i cjelokupnog društvenog ustrojstva. Boljševička je vlast u ime ideje i po samorazumijevanju vlastite prosvjetiteljske misije, onemogućila i rastjerala ostale stranke i sve elemente građanskog tipa društvenog poretka. Teror boljševika u Rusiji odnio je milijune života. Autor u knjizi prati i analizira boljševizaciju svjetskog komunističkog pokreta (KI u Moskvi pod utjecajem ruskih komunista) i borbu za vlast u SSSR-u. Glavni protagonisti bili su Trocki i Staljin, a sukob je na manifestnoj razini imao doktrinarni karakter (permanentna revolucija ili socijalizam u jednoj zemlji), dok je latentna dimenzija sadržavala ono najbitnije, borbu za Lenjinovo nasljeđe. Staljin je obračunao sa svojim političkim suradnicima, a na socijalnoj razini uslijedio je tragičan i krvav eksperiment, kolektivizacija sela. Otpor na selu bio je vrlo jak, no represija je bila strahovita i odnijela je živote oko četrnaest i pol milijuna seljaka. Već u samom sovjetskom sustavu sadržana je konstrukcijska dimenzija koja je omogućavala diktaturu i totalnu vlast. Demokratski centralizam u Partiji otvorio je mogućnost potpune kontrole članova Partije a time i čitavog društva. Od Lenjina je stvoren kult, u čemu prednjači Staljin, da bi poslji je i sam postao kremaljsko božanstvo. U gospodarstvu se odustaje od NEP-a i prelazi na gospodarstvo u kojem je tržište ukinuto a birokratska kontrola kroz petoljetke uništila i ono malo slobode i poduzetničkog duha koji je u Sovjetskom Savezu bio prisutan. Uslijedili su novi represivni oblici kontrole društva, od prisilne ateizacije, ataka na crkvu, do stalnih čistki unutar Partije, da bi na kraju čistka zahvatila i same čistače, egzekutore u tajnim službama. Tako su na smrtnu kaznu osuđena i dva čelna čovjeka NKVD-a (Narodni komesarijat unutarnjih poslova), Jagoda i Ježov.

Ratno razdoblje obilježeno je početnom začuđujućom suradnjom (pakt) Njemačke i SSSR-a, što je rezultiralo podrškom europskih komunističkih partija, da bi do preokreta došlo nakon napada na SSSR 22. lipnja 1941. U knjizi se također obrađuju, po našem sudu korektno, zbivanja u drugom svjetskom ratu na tlu Jugoslavije. Jugoslavenski komunisti povelu su antifašistički otpor protiv njemačkih i talijanskih okupatora, ali i protiv razbješnjelog nacionalizma, posebno glavnih protagonista, ustaša i četnika. Postupno je ta linija dobivala sve veću podršku stanovništva. Naglašena je i specifičnost Jugoslavije u ratu, koja je samo dijelom oslobođena uz pomoć Crvene armije, što je već tada izdvojilo bivšu jugoslavensku državu kao specifičnu u budućem socijalističkom lageru. U poslijeratnom razdoblju centralizacija se širi iz Moskve na novonastale socijalističke države s ciljem dominacije Sta-ljina i SSSR-a. Na udaru Moskve našla se Jugoslavija. To nije iznenađenje, što i autor knjige jasno ističe, navodeći kao glavni uzrok agresivnog ponašanja prema Jugoslaviji čiji njenicu da su domaći komunisti u ratu sami došli na vlast bez izravne sovjetske pomoći. Sukob Tito–Staljin uzdramao je ondašnji socijalistički svijet i omogućio afirmaciju specifičnog jugoslavenskog puta u socijalizam. Iako su temeljni okviri bili slični onima u lageru, jugoslavenski je socijalizam inaugurirao novi koncept organizacije gospodarstva pa i društva u cijelosti. Samoupravljanje je postalo obećavajući model organizacije društva odozdo, nasuprot visokocentraliziranom modelu tzv. realnog socijalizma. U lipnju 1948. sazvana je sjednica Informbiroa u Bukureštu, što je trebao biti i obračun s jugoslavenskim vodstvom i Titom. Jugoslavenski komunisti nisu otišli na tu konferenciju, a ostale partije osudile su jugoslavensko vodstvo. Očekivalo se da će članovi partije u Jugoslaviji sami srušiti vodstvo koje nije lojalno Moskvi. No to se nije dogodilo. Autohtonost jugoslavenske revolucije i antifašistička borba legitimirale su to vodstvo, a nasrtaji Staljina samo su pojačali autoritet a onda i kult Tita. Uz to, Jugoslavija se približila zapadnim zemljama, što je omogućilo Titu stalni balans između Istoka i Zapada, a time i očuvanje nezavisnosti. Pluralizacija jugoslavenskog društva ipak nije ostvarena, a inicijator političkog pluralizma Milovan Đilas izbačen je iz Partije a zatim i uhićen.

Počinj u to vrijeme čistke u ostalim komunističkim partijama a optužba je bila vrlo slična: revizionizam i titoizam. Autor navodi točan datum Staljinove smrti, 5. ožujka 1953. S pravom, jer to je ipak prekretnica u svijetu socijalizma. Veliki je diktator otišao, poredak je opstao, ali će represije i čistki biti znatno manje. Još jedna velika čistka obavljena je neposredno nakon Staljinove smrti, kada je uhićena skupina ljudi oko Berije, koji su na tajnim suđenjima osuđeni na smrt. Popuštanje i ograničena liberalizacija obilježavaju vladavinu novog generalnog sekretara Hruščova. Već 1955. uslijedio je dolazak sovjetske delegacije u Beograd. Odustaje se od optužbi za izdaju socijalizma, a Jugoslavija dobiva moralnu satisfakciju za držanje u sukobu 1948. g.

Najvažniji događaj iz Hruščovljeva razdoblja jest 20. kongres KPSS-a, održan u veljači 1956. Na njemu je Hruščov podnio tzv. tajni referat, u kojem je kritizirana Staljinova politika, a poput groma je odjeknula konstatacija da je Staljin ubijao partijske kadrove da bi ojačao svoju vlast. Spomenuti su samo obračuni unutar partije, dok je teror nad nepartijcima i neruskim narodima spomenut uzgred i vrlo površno. Iako je to bio početak destaljinizacije i utoliko značajan pomak u politici Sovjetskog Saveza, komunistički poredak nije doveden u pitanje. Tamo gdje su ga domaći komunisti pokušali reformirati (uz pritisak odozdo), uslijedila je sovjetska vojna intervencija (Mađarska 1956).

Karakteristika socijalizma između ostalih jest i stalna antibirokratska revolucija. Unutarpartijske borbe ne ostavljaju nikoga sigurnim, pa je tako 1964. g. u SSSR-u smijenjen Hruščov. Ipak, smijenjeni vođa nije doživio sudbinu Trockog, Buharina i tolikih drugih za koje je gubitak vlasti ujedno značio i gubitak života. Uslijedili su događaji u Čehoslovačkoj 1968., koji su nosili jak demokratski naboj, ali lager je još uvijek bio moćan. Socijalizam nije mogao biti zamijenjen demokratskim političkim poretkom i tenkovi Varšavskog pakta ugušili su praško proljeće. Autor spominje i događaje u Jugoslaviji. Pritom apostrofira djelatnost intelektualaca oko časopisa *Praxis* koji su pokušali demokratizirati socijalizam, posebno kritizirajući birokratizam uz afirmaciju samoupravljanja. Pored toga, daje i kratki prikaz sukoba u i oko federacije, sa naglaskom na težnje hrvatskih i slovenskih političara i javnosti za više samostalnosti u odnosu na Beograd. U svjetskim relacijama razdoblje sedamdesetih je uglavnom obilježeno međusobnim uvažava- njem dvaju vojno-političkih blokova i uspostavljenom ravnotežom u političkim i vojnim strategijama. Ekspanzija u cilju jačanja vlastitog interesa i politike moći nastavlja se u izvaneuropskim prostorima. To se naročito odnosi na Sovjetski Savez, koji je širio svoju moć i utjecaj u Africi i Aziji, da bi sovjetska politika i Crvena armija posebno težak krah doživjeli u Afganistanu. Autor knjige to uspoređuje s američkim porazom u Vijetnamu. Ipak, unutar samog komunizma sredinom sedamdesetih događaju se promjene koje će označiti i uvod u buduća zbivanja epohalnog karaktera. U Poljskoj se suprotstavljaju dvije struje, dogmatska i liberalna, a socijalna scena opterećena je štrajkovima, borbom radnika i režima, što je postupno liberaliziralo krute komunističke obrasce javnog djelova- nja u Poljskoj. Drugi je put bio prisutan u Njemačkoj Demokratskoj Republici, gdje je pod vodstvom Honeckera nastavljena politika jake represije i izrazite indoktrinacije. Početkom sedamdesetih bilo je burno i u Jugoslaviji. Javljaju se snažne tendencije za decentralizacijom kod Hrvata, što će dovesti do političkog obračuna s nosiocima hrvatskog proljeća i jačanja Titove moći. Slično je postupio I, po tadašnjim ocjenama vrha Partije, s previše liberalnim srpskim i slovenskim vodstvom. Da bi se smirile centrifugalne tendencije, donesen je i novi ustav 1974. g., koji je povećao samostalnost republika i pokrajina, ali je i Titu osigurao doživotnu vlast. U odnosu na druge komunističke zemlje, to je bilo razdoblje gospodarske konjunktura i jačanja standarda stanovništva. Situacija se uskoro mijenja, nakon Titove smrti, što će u povijesti jugoslavenskog socijalizma označiti novo poglavlje.

Komunisti u Zapadnoj Europi napuštaju tradicionalnu doktrinu i afirmiraju eurokomunizam kao alternativu realnom socijalizmu. Posebno su na toj politici aktivni talijanski, španjolski i francuski komunisti. Jedan model socijalizma počeo je pucati po svim šavovima, od konceptualnih i stratejskih do praktično-političkih. Nakon tih naznaka propasti i velike krize, uslijedio je proces potpunog rastakanja realnoegzistirajućeg socijalizma. Počelo je u Poljskoj, gdje sindikat Solidarnost vrši trajni pritisak na režim i pridonosi njegovoj liberalizaciji. Moskva nije bila sklona intervenciji kao prije u Mađarskoj i Čehoslovačkoj. Razlozi su u unutrašnjoj slabosti i velikoj krizi sovjetskog sustava, kao i tradicionalnom antiruskom raspoloženju u Poljskoj. Uz to, Poljska je bila najveća od svih zemalja na koje je primijenjena doktrina ograničenog suvereniteta, koja je u svojoj povijesti imala tradiciju otpora napadaču. U prosincu 1981. u Poljskoj je uvedeno ratno stanje, štrajkovi su ugušeni silom, a u rudniku ugljena u Katowicima ubijeno je devet rudara. Vlast je preuzeo general Jaruzelski. Kako je u Moskvi nakon smrti Brežnjeva došlo do konfuznih i nedosljednih političkih poteza (laviranje između reformi i statusa quo), slično se ponašaju i poljski komunisti. Očito je da socijalizam i njegovi protagonisti nisu više sigurni, što će rezultirati kombinacijom popuštanja i autoritarnosti. Autor u analizi jugoslavenskih događaja iz toga razdoblja zapaža sve jaču prisutnost srpskih hegemonističkih tendencija koje su, naročito ustavnim promjenama u Srbiji i antibirokratskim smjenjivanjem crnogorskog rukovodstva, doveli do narušavanja ravnoteže u Jugoslaviji u korist Srba.

U završnom poglavlju autor piše o padu komunizma. Različiti su pritom tranzicijski procesi u istočnoeuropskim državama. U nekima su (Poljska, Čehoslovačka, Mađarska) demokratskim putem na vlast došle alternativne političke grupacije, u drugima (Rumunjska) uslijedio je krvavi obračun sa komunističkim vođama (pogubljenje bračnog para Ceausescu), da bi promjene, istina nešto sporijim tempom, zahvatile i *tvrde* socijalističke države (Bugarska, Albanija).

U Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji demokratski aspekti društvenih reformi isprepleli su se s valovima etnonacionalizma, što je dovelo do sukoba oko suvereniteta između republika unutar federativne države, uz naglašenu etnopolitičku mobilizaciju stanovništva. Rezultat, naročito u bivšoj Jugoslaviji: razorena naselja, uništena infrastruktura, mnoštvo izbjeglica i raseljenih osoba i razorena mreža primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama (susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo, bračne veze). Na kraju knjige, Jerzy Holzer ističe da se povijest europskog komunizma može razmatrati u tri dimenzije – kao povijest pokreta, sustav vlasti i povijest imperija. U ovom radu analiza je uglavnom obuhvatila prva dva aspekta, dok je treći samo djelomično zastupljen i ulazi u sferu međunarodnih odnosa. Iako se kao pokret zalagao za humane ciljeve i u početku se afirmirao kao protest protiv zala čovječanstva, u pedesetim godinama i saznanjem o počinjenim zločinima, počinje proces ubrzanog gubitka legitimiteta komunizma kao pokreta i kao poretka. Stagnacija i propadanje slijedili su u narednim desetljećima, uz razlike koje su bile prisutne u pojedinim zemljama. Iako ima još relikata komunizma, naročito u sferi mentaliteta, kulturnih obrazaca i segmenata gospodarstva, komunizam nije više izazov za nove generacije. Jedan pokušaj alternativnog poretka nije uspio. Znači li to dugotrajniju pobjedu kapitalizma (bez obzira na postmoderne socijalnu strukturiranost i pripadajuće sociopsihološke obrasce, još uvijek imamo posla s kapitalizmom) ili je još moguća alternativa koja će iznjedriti drugačije društvo. Knjiga Jerzy Holzera analitički korektno prati procese u komunističkom svijetu Istočne Europe sve do njegova kraja/kraha. U njoj ne nalazimo neke teorijske inovacije a ni činjenice koje već nisu poznate. Pa ipak, značenje knjige jest u sistematizaciji tih događaja i interpretaciji koja nastoji razumjeti razloge nastanka jednog pokreta prije nego što mu presudi, čime se izbjegava euforičnost i pretjerana

ideologiziranost u pristupu, a time i binarna optika u promatranju i razumijevanju socijalne zbilje.
Dragutin Babić
Institut za migracije i narodnosti Zagreb